

Mehmet Emin Yılmaz, *Kiliseye Çevrilen Türk Eserleri*,
İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 2020.*

Zehra AKSOY**

1. Giriş

Avrupa'nın doğusundan Afrika'nın kuzeyine kadar büyük bir coğrafyada hâkimiyet kuran Osmanlı Devleti, fethettiği topraklardaki sosyal ve kültürel mevcudiyeti koruyarak sahip olduğu medeniyet birikimini bu topraklara taşımış, fethettiği topraklardaki coğrafya ve kültürün sahip olduğu yerel özellikleri göz önünde bulundurarak muhtelif eserler inşa etmiştir. Özellikle Balkanlarda uygulanan iskân politikaları neticesinde; câmi, hamam, medrese, çeşme ve köprü gibi gündelik hayatın idâmesini sağlayan yapılar coğrafyanın her tarafına yayılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda hâkimiyeti kaybetmesiyle siyasi irade ile beraber buralardaki eserler de el değiştirmiştir. Bu eserlerin bir kısmı Müslüman halka hizmet vermek amacıyla veya zamanla asli hüviyetine dönüştürülerek günümüze ulaşmış bir kısmı da değişime uğrayarak ayakta kalmıştır. Diğer taraftan asli hüviyetini kaybetmiş eserlerin bazıları bir zafer kutlaması uğruna yok edilmiş birçoğu ise yeni eklemeler yapılarak bazen tanınmayacak hale getirilerek dönüştürülmüştür.

2. Kitaba Dair

Bir asırdan uzun süredir, merhum Semavi Eyice'nin tabiriyle “gurbette kalan Türk eserlerinin” tespiti ve araştırılmasına öncülük eden Ekrem Hakkı Ayverdi'den sonra, Türk mimarisini araştırma ve koruma alanında uzmanlaşan Yüksek Mimar Mehmet Emin Yılmaz'ın hazırladığı *Kiliseye Çevrilen Türk Eserleri* adlı eser, mevcut çalışmaların kapsamını genişleterek Osmanlı coğrafyasını bütünüyle ele almaktadır. Kitap, 2020 yılının Aralık ayında İstanbul Fetih Cemiyeti'nin 127. kitabı olarak

* Geliş Tarihi: 08.02.2021, Kabul Tarihi: 08.02.2021. DOI: 10.34189/hbv.100.028

** Yüksek Mimar, Türk Mimarisi Araştırma Merkezi, zehraaa.aksoy@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1847-2239>

neşredildi. İstanbul Fetih Cemiyeti'nin 70. yılına tesadüf eden kitabın tashihi, Ekrem Hakkı Ayverdi ile uzun zaman birlikte çalışan Dr. Mimar İbrahim Aydın Yüksel, İngilizce çevirilerini Dr. Harun Tuncer yapmıştır.

Kitabın kapağında Yakovalı Hasan Paşa Câmii'ne ait rölöve çizimi yer almakta arka kapakta ise Prof. Dr. Semavi Eyice'nin kitap takdiminden bir alıntı bulunmaktadır. Vefatından bir sene önce kitabın takdimini hazırlayan Semavi Eyice, *Kiliseye Çevrilen Türk Eserleri* adlı çalışmanın Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Osmanlı mimari eserleri üzerine çalışmalarının devamı ve tamamlayıcısı niteliğinde olduğunu, bu bakımdan elden çıkan Osmanlı topraklarındaki eserlerin tespiti ve değerlendirilmesi için kitabın bir rehber görevi göreceğini belirtmiştir (s. XIII-XVI).

Müellifin ağırlıklı olarak yerinde inceleme yoluyla hazırladığı kitapta, Ekrem Hakkı Ayverdi külliyesi ve Evliya Çelebi Seyahatnâmesi ile arşiv belgeleri, vakfiyeler, gravürler, tarihi haritalar ve eski kartpostallardan edinilen bilgiler, çoğunluğu yazara ait görseller ile desteklenmiştir. Yılmaz, yapılara ait bilgilerin görsellerle pekiştirilmesi konusunda titiz davranmış ve bu bağlamda bazen bürokratik engellerden bazen de ulaşım problemlerinden kaynaklanan durumlarda bölgedeki araştırmacılardan destek almıştır. Yazar, eserlerin tanıtımında kullanılan bilgi, belge ve görsellere ait kaynakları sayfa sonlarında dipnot şeklinde vermiştir.

Kitabın takdim, teşekkür ve giriş bölümleri Türkçe ve İngilizce şeklinde hazırlanmış, yapı özelinde yalnızca künyede İngilizce ifadeler kullanılmıştır. Envanter çalışması şeklinde hazırlanmış kitapta öncelikle her yapı için künye oluşturularak yapının adı, bânisi, inşa tarihi, kiliseye çevrildiği tarih ve bugünkü adı verilerek tanıtılmıştır. Künyelerde ayrıca yapının vakfiyesi veya arşiv belgelerinin referans numaralarının verilmesi, ilerideki çalışmalara kaynak sağlaması açısından önemli bir husustur. Yapıların envanter tanıtımlarından sonra detaylı anlatımlar ve yapılara ait belge, fotoğraf, gravür ve çizimlerle kitabın amacı vurgulanmıştır. Yazarın mimari bilgi birikimi ile hazırladığı bazı yapılara ait restitüsyon önerisi, mevcut durum değerlendirmesi için eklentileri gösteren çizimler ve üç boyutlu modeller, kitabın mimari açıdan da kıymetini gösteren çalışmalardır.

Mehmet Emin Yılmaz, kitabı şekillendiren 10 yıllık çalışmasının amacını, Osmanlı coğrafyasındaki kiliseye çevrilen Türk eserlerinin tespit edilmesi, bu yapıların uğradığı değişimlerin gözlemlenmesi ve farklı coğrafyalardaki müdahalelerin kıyaslanması şeklinde ifade etmektedir. Yazar, katalog bölümünde incelenen yapıları birkaç başlık altında tasniflemiştir (s. 523):

- Halen kilise olarak kullanılan yapılar
- Geçmişte bir dönem kiliseye çevrilip, günümüzde başka bir işlev verilen yapılar
- Geçmişte bir dönem kiliseye çevrilip, günümüzde aslı işlevini sürdüren yapılar

- Geçmişte bir dönem klişeye çevrilen, günümüze ulaşmamış yapılar
- Geçmişte bir dönem kiliseye çevrilip, günümüzde harap haldeki yapılar
- Harap olmuş bir câminin duvar kalıntıları kullanılarak inşa edilen kiliseler
- Tümüyle yıktırılıp üzerine kilise inşa edilen câmi ve türbeler
- Çan kulesine dönüştürülen minare ve saat kuleleri

Müellif, ilk olarak Sofya’da Sofu Mehmed Paşa Câmii’ni (Kara Câmi) incelemiş ve kiliseye çevrilmesi nedeniyle câmiden hiçbir iz bulunmadığını gözlemlemiştir. Medeniyet inşası için fethedilen topraklarda, Osmanlı’dan kalan eserlere karşı geliştirilen bu tutuma dikkat çekmek isteyen Yılmaz, kiliseye çevrilen diğer câmilerin izini sürdürdüğünde câmilerin yanı sıra tekke, türbe, minare, saat kulesi, hamam, çeşme ve imaret gibi farklı türdeki yapıların da kiliseye dönüştürüldüğünü tespit etmiştir.

Azerbaycan, Bosna Hersek, Bulgaristan, Cezayir, Ermenistan, Güney Kıbrıs, Gürcistan, Hırvatistan, Karadağ, Kırım, Kosova, Macaristan, Makedonya, Moldova, Romanya, Sırbistan, Türkiye, Ukrayna ve Yunanistan’dan toplam 334 eserin yer aldığı kitapta câmilere ek olarak diğer yapı türlerinden de birçok örnek görmek mümkündür. Örneğin Makedonya’da iki saat kulesinin vaftiz edilerek çan kulesine dönüştürüldüğü, Güney Kıbrıs’ta çeşme haznesi ve Yunanistan’daki bir namazgâhın minberinin kilise altlarına dönüştürülmesi gibi garip hadiselerle karşılaşılmaktadır. Kitapta bahsi geçen, Balkanlarda kiliseye dönüştürülmüş Bektâşî tekke ve türbelerinden bazıları da şunlardır:

- Akyazılı Sultan Tekkesi, *Bulgaristan*
- Kanaat Baba Tekkesi, *Bulgaristan*
- Hızır Baba Türbesi, *Bulgaristan*
- Kademli Baba Türbesi, *Bulgaristan*
- Gül Baba Türbesi, *Macaristan*
- İdris Baba Türbesi, *Macaristan*
- Hıdır Baba Tekkesi, *Makedonya*
- Bayezid Baba Türbesi, *Yunanistan*
- Nefes Sultan Tekkesi, *Yunanistan*
- Veli Baba Tekkesi, *Yunanistan*
- Memi Baba Tekkesi, *Yunanistan*
- Horasanizade Bektâşî Tekkesi, *Yunanistan*
- Kırklar Tekkesi, *Yunanistan*

Yalnız Balkanlarda bile 16.000'e yakın eserin inşa edildiğini ancak bunların yaklaşık 1000 kadarının günümüze ulaştığını belirten Yılmaz, yaptığımız görüşmede kitabın yayınlanmasından bugüne kadar 8 yeni eserin izine ulaştığını ifade etti.

Katalog bölümlerinin ardından "Bilinmeyen Yapılar" başlığı altında, incelenen eserler dışında muhtelif yayınlarda adı geçen ancak günümüzde herhangi bir izine ve söz konusu kaynak dışında başka kaynaklarda bilgisine rastlanmayan eserler yer almaktadır. Bu eserlerin bahsi geçen kaynak bilgileri de dipnotlarda verilmiştir.

Kitabın değerlendirme bölümünde, tespit edilen 334 eserin kiliseye dönüştürüldüğü tarih ve adı fihrist biçiminde verilmiştir. Bu bölümde ayrıca ülkelere ve yapıların türlerine göre kiliseye dönüştürülen Türk eserleri, tablo halinde hazırlanarak karşılaştırılmıştır.

Dini ve anıtsal yapıların, tarih boyunca hâkim devletin ve dinin simgesi olarak kullanıldığı ve bu yapıların devlet idaresinin değişmesiyle dini inanca yönelik değişimler yaşadığı bilinmektedir. Kitabın sonuç bölümünde bu konuya vurgu yapılmış Türklerin de fethettikleri topraklarda bazı simgesel yapıları câmiye çevirdiği ancak bu dönüşümlerin diğer toplumların aksine yapıların mimari özelliklerine zarar verilmeden gerçekleştiği, Ayasofya ve Kariye Câmileri gibi önemli eserlerden misaller verilerek açıklanmıştır. Ayrıca kitabın sonundaki detaylı bir şekilde hazırlanan dizin, eserde adı geçen kavramların kolayca bulunmasına yardımcı olmaktadır.